

Εννοιολογική ταξινόμηση της ανεπίσημης οικονομίας*

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΛΩΛΟΣ

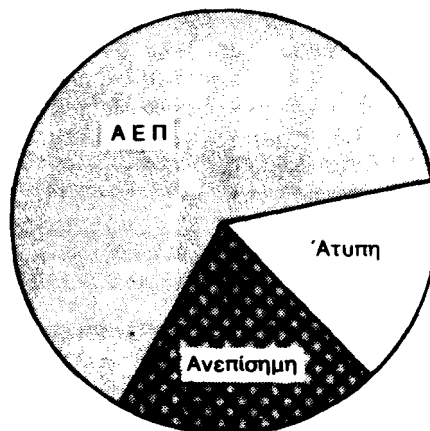

Εισαγωγή

ΣΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ που διεξάγεται τα τελευταία χρόνια για την ανεπίσημη οικονομία, χρησιμοποιούνται διαφορετικοί ορισμοί για να περιγράψουν τα ίδια ή εν πολλοίς παρεμφερή φαινόμενα, ή οι ίδιοι ορισμοί για να περιγράψουν διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα.¹ Η προκύπτουσα εννοιολογική σύγχυση πηγάζει κατ' αρχήν από το γεγονός ότι οι προσεγγίσεις και οι στόχοι των σχετικών με το θέμα ερευνών διαφέρουν μεταξύ τους. Τη σύγχυση επιτείνει η παρατηρούμενη σε ορισμένες μελέτες ταύτιση των αιτιών που προκαλούν τα φαινόμενα αυτά με τις συνέπειες ή τις επιπτώσεις τους στην οικονομία και την κοινωνία.

Η εννοιολογική οροθέτηση περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την «ιδεολογική χρήση» των διαφόρων ορισμών. Στην τελευταία αυτή περίπτωση περιγράφονται απλώς «αρνητικά» φαινόμενα, τα οποία μπορεί να μην έχουν καμία σχέση με την ουσία της ανεπίσημης οικονομίας. Έτσι, οι χρησιμοποιούμενοι ορισμοί τείνουν να περιλάβουν, κατά περίπτωση, κάθε φαινόμενο με το οποίο διαφωνεί ο συγκεκριμένος ερευνητής, από τις παράνομες δραστηριότητες, την κερδοσκολία και τις μη παραγωγικές δραστηριότητες, έως τη διεύρυνση του τομέα των υπηρεσιών, τη διόγκωση του δημόσιου τομέα κ.λπ.

ΣΧΗΜΑ 1
Οικονομική δραστηριότητα

Πηγή: Carter (1984)

Η κύρια, ίσως, αιτία για την οποία πρόσφατα έχει τόσο διευρυνθεί η σχετική με την ανεπίσημη οικονομία συζήτηση, είναι η παρατεινόμενη οικονομική κρίση, η διεύρυνση της ανεργίας και οι βαθιές κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές που συντελούνται, με όσα αυτές συνεπάγονται.² Όμως, η ερμηνεία των φαινομένων είναι έξω από τα όρια και τους στόχους της παρούσας εργασίας. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να παρουσιασθούν και να ταξινομηθούν οι διαφορετικοί ορισμοί που χρησιμοποιούνται συνήθως στις εμπειρικές μελέτες για την ανεπίσημη οικονομία – στο επίπεδο της συνολικής οικονομίας ή σε επιμέρους τομείς (π.χ. μεταποίηση) – εντοπίζοντας τις ιδιαιτερότητές τους και τις διαφορετικές οπτικές που τους συνοδεύουν.

Ορισμός I: Ανεπίσημη οικονομία και εισόδημα

1.1 Μη καταγραφόμενο εισόδημα

Η ανεπίσημη οικονομία ορίζεται σε σχέση με το αποτέλεσμα της οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή το συνολικό εθνικό εισόδημα (προϊόν) ή το εισόδημα επιμέρους τομέων ή κλάδων. Σύμφωνα με την οπτική του «εισοδήματος», ανεπίσημη οικονομία είναι η οικονομική εκείνη δραστηριότητα η οποία, ενώ θα έπρεπε να περιλαμβάνεται στους εθνικούς λογαριασμούς, δεν καταγράφεται λόγω στατιστικών αδυναμιών (π.χ. Carter, 1984). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι ορισμένες δραστηριότητες δεν περιλαμβάνονται στους εθνικούς λογαριασμούς λόγω των ισχυρών συμβατικότητων στην κατάρτισή τους, όπως προκύπτει από το σχήμα 1, παραπάνω.

Η ανεπίσημη οικονομία δημιουργεί εισοδήματα –δηλαδή προστιθέμενη αξία– που δεν είναι δυνατόν να καταγραφούν επαρκώς από τις υπάρχουσες στατιστικές πηγές και με τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται για τον υπολογισμό των εισοδημάτων που συγκροτούν το ΑΕΠ. Το μέγεθός της εξαρτάται από το βαθμό τεχνικής επάρκειας των εθνικών στατιστικών υπηρεσιών. Είναι προφανές ότι οι εμπειρικές μελέτες που αναφέρονται στο μέγεθος της ανεπίσημης οικονομίας διαφόρων χωρών, βάσει του καταγραφόμενου εισο-

* Ευχαριστώ τους Βασίλη Μανειώτη, Κωστή Χατζημηχάλη και ιδιαίτερα τον Χαράλαμπο Γολέμη για τα χρήσιμα σχόλια και υποδείξεις τους. Είναι αυτονόητο ότι η ευθύνη για όσα διατυπώνονται βαρύνει αποκλειστικά τον υπογράφοντα.

δήματος, δεν είναι άμεσα συγκρίσιμες μεταξύ τους λόγω των διαφορετικών τεχνικών δυνατοτήτων των επιμέρους στατιστικών υπηρεσιών.

Ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του μη καταγραφόμενου εισοδήματος αναφέρεται αποκλειστικά στις δραστηριότητες που ρυθμίζονται από την αγορά. Δεν περιλαμβάνει την οικιακή οικονομία (οικιακές εργασίες, παρασκευή φαγητού κ.λπ.), ούτε την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών προς αυτοκατανάλωση στο πλαίσιο των νοικοκυριών, εφ' όσον αυτές δεν εμπλύνουν στη σφαίρα της επαγγελματικής τους δραστηριότητας, όπου συμβαίνει στην περίπτωση των αγροτών (Παυλόπουλος, 1987). Ο ορισμός αυτός δηλαδή αποκλείει την «αυτο-υπηρετούμενη» (self-service) οικονομία (Skolka, 1987). Στο σημείο αυτό σημειώνεται ότι ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι υπάρχει εν γένει ανάγκη καλύτερης καταγραφής των οικονομικών μεγεθών και προτείνουν έναν ορισμό του ΑΕΠ αρκετά ευρύ, ώστε να περιλαμβάνονται και εκείνες οι οικονομικές δραστηριότητες που εξ ορισμού αποκλείονται με βάση την ισχύουσα πρακτική καταγραφής (Feige, 1985).

1.2 Μη δηλούμενο εισόδημα

Η μη καταγραφή κάποιου τμήματος του ΑΕΠ, πέρα από την ανεπάρκεια των εθνικών λογαριασμών, σχετίζεται και με ηθελημένες προσπάθειες των οικονομικών φορέων να αποκρύψουν τη δραστηριότητά τους. Έτσι, υπεισέρχεται το ζήτημα των κινήτρων, δηλαδή της εξήγησης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς τους (Frey και Weck-Hanneman, 1984). Στο σημείο αυτό παρατηρούνται αρκετές παρερμηνείες, γιατί τα κίνητρα (π.χ. η φοροαποφυγή) συγχέονται με το αποτέλεσμα, δηλαδή με την καταγραφή του εισοδήματος. Για να ξεπεραστεί αυτή η εννοιολογική σύγχυση, το μη καταγραφόμενο (unrecorded) εισόδημα, όπως το περιγράψαμε πιο πάνω, διαχωρίζεται από την έννοια του μη δηλούμενου (unreported) εισοδήματος (Feige 1985, 1989).

Το μη δηλούμενο εισόδημα σχετίζεται άμεσα με τη φοροδιαφυγή και διακρίνεται σε τέσσερις κατηγορίες (Μανεσιώτης, 1990). Πρώτον, στο τμήμα εκείνο του εισοδήματος το οποίο, με βάση την ισχύουσα νομοθεσία, θα έπρεπε να δηλώνεται εθελοντικά στις δημόσιες αρχές, αλλά για οποιοδήποτε λόγο αυτό δεν συμβαίνει με αποτέλεσμα να διαφεύγει από τη φορολογία. Σημειώνεται εδώ ότι η καταβολή φόρων ύστερα από φορολογικούς ελέγχους, συμβιβασμούς κ.λπ. θεωρείται φοροδιαφυγή. Δεύτερον, στο τμήμα εκείνο των έμμεσων και άμεσων φόρων που θα έπρεπε να εισπράττονται και να αποδίδονται ε-

θελοντικά στο κράτος, αλλά που για κάποιο λόγο δεν φθάνουν ποτέ στο δημόσιο ταμείο. Τρίτον, στους τόκους που αντιστοιχούν στους φόρους οι οποίοι καταβάλλονται με καθυστέρηση μετά κάποια «ρύθμιση», και τέταρτον στους φόρους που δεν εισπράχθηκαν λόγω φοροαπαλλαγών και κινήτρων (φοροαποφυγή), εφ' όσον δεν επιτεύχθηκε το επιδιωκόμενο από τα κίνητρα αποτέλεσμα.³

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η έννοια του μη δηλούμενου εισοδήματος διαφέρει σαφώς από αυτήν του μη καταγραφόμενου εισοδήματος. Η σχέση μεταξύ των ορισμών της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του δηλούμενου και του μη καταγραφόμενου εισοδήματος γίνεται καλύτερα κατανοητή με τη βοήθεια του σχήματος 2.

Στον πίνακα διπλής εισόδου, οριζοντίως αντιπροσωπεύεται το σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας, η οποία είτε καταγράφεται είτε δεν καταγράφεται στους εθνικούς λογαριασμούς. Η συνολική οικονομική δραστηριότητα δημιουργεί αντίστοιχα εισοδήματα, τα οποία φορολογούνται και τα οποία ή δηλώνονται ή δεν δηλώνονται. Αυτά αντιπροσωπεύονται από την κάθετη διάσταση του πίνακα. Δημιουργούνται, συνεπώς, τέσσερις δυνατές περιπτώσεις συσχέτισης φοροδιαφυγής και ανεπίσημης οικονομίας:

- (i) δεν υπάρχει ούτε ανεπίσημη οικονομία ούτε φοροδιαφυγή
- (ii) υπάρχει ανεπίσημη οικονομία, αλλά όχι φοροδιαφυγή (π.χ. ορισμένες «νέες» δραστηριότητες, όπως τα καταστήματα βίντεο και τα γυμναστήρια, οι οποίες δεν καταγράφονται ακόμη στους εθνικούς λογαριασμούς αλλά ενδεχομένως ανταποκρίνονται είλικρινά στις φορολογικές αρχές)
- (iii) δεν υπάρχει ανεπίσημη οικονομία,

αλλά υπάρχει φοροδιαφυγή (π.χ. δραστηριότητες του αγροτικού χώρου, η οικοδομική δραστηριότητα, υπεργολαβίες στη βιομηχανία κ.λπ., το προϊόν των οποίων καταγράφεται εθνικολογιστικά, αλλά παρατηρείται εκτεταμένη φοροδιαφυγή)

- (iv) υπάρχει και φοροδιαφυγή και ανεπίσημη οικονομία (π.χ. ξένοι εργάτες, παραγωγή με άτυπες σχέσεις εργασίας, εργασία στο σπίτι κ.λπ.)

Πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει καμιά συνεργασία με-

ΣΧΗΜΑ 2
Οικονομική δραστηριότητα

		Καταγραφόμενη	Μη καταγραφόμενη
Εισοδήματα	Δηλούμενα	(i)	(ii)
	Μη δηλούμενα	(iii)	(iv)

Πηγή: Μανεσιώτης (1990)

Παρατηρείται ότι οι ορισμοί που αναφέρονται στο εισόδημα και οι συνακόλουθες προσεγγίσεις της ανεπίσημης οικονομίας παραλείπουν να αναφερθούν ρητά στην πλευρά της προσφοράς, δηλαδή στις αλλαγές που συντελούνται κατά τη διαδικασία αναδιάρθρωσης της παραγωγής.

ταξύ των φορολογικών αρχών και των υπηρεσιών που καταρτίζουν τους εθνικούς λογαριασμούς. Αυτό σημαίνει ότι και στην πράξη οι δύο ορισμοί διαχωρίζονται πλήρως. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι σε άλλες χώρες χρησιμοποιούνται στοιχεία των φορολογικών αρχών για να διασταυρωθούν κάποιες εθνικολογιστικές εκτιμήσεις, με κανένα τρόπο δεν σημαίνει ότι ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του καταγραφόμενου εισοδήματος ταυτίζεται με τη φοροδιαφυγή.

Το θεωρητικό υπόβαθρο στο οποίο στηρίζεται ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας που βασίζεται τόσο στο καταγραφόμενο όσο και στο δηλούμενο εισόδημα, αναφέρεται στη διαχείριση της ενεργού ζήτησης. Η ανεπίσημη οικονομία εξετάζεται από τη σκοπιά του κράτους. Οι σχετικές αναλύσεις στηρίζονται κυρίως στην εμπειρία των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών της Δύσης, με τη δημοσιονομική κρίση του μεταπολεμικού παρεμβατικού κράτους πρόνοιας και τα προβλήματα που δημιουργούνται κατά την άσκηση της μακροοικονομικής πολιτικής. Αντανακλών, επίσης, την προβληματική της συζήτησης σχετικά με το υψηλό επίπεδο της φορολογίας και την έκταση και αναγκαιότητα των δημοσίων δαπανών, ζητήματα τα οποία συνδέονται με τα προβλήματα των ελλειμμάτων του δημόσιου τομέα. Γενικώς, οι προσεγγίσεις αυτές θεωρούν ότι η ανεπίσημη οικονομία είναι εμπόδιο στην ανάπτυξη και τη διαχείριση της οικονομίας.

καθώς και στις επιπτώσεις τους στην αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια, δεν προσεγγίζουν το ζήτημα από την οπτική των παραγωγικών σχέσεων, των επιχειρήσεων και των εργαζομένων. Το κενό αυτό έρχεται να συμπληρωθεί με την εξέταση της ανεπίσημης οικονομίας από μια άλλη «οπτική», αυτή της παραγωγής ή της προσφοράς, που συνδέεται με την απασχόληση και τις εργασιακές σχέσεις.

Ορισμός II: Ανεπίσημη οικονομία και παραγωγική διαδικασία

Η ανεπίσημη οικονομία ορίζεται σε σχέση με τη «μορφή» της απασχόλησης. Σύμφωνα με την οπτική αυτή, η ανεπίσημη οικονομία, δηλαδή η κρυφή ή «μυστική» (clandestine) απασχόληση είναι κάθε κύρια ή δευτερεύουσα επιχειρηδής (αγοραία) μονιμότερη –μη περιστασιακή (non-casual)– απασχόληση, η οποία πραγματοποιείται «στα όρια» των νόμων ή πέρα από τους νόμους, τους κανόνες και τις εργασιακές συμβάσεις (De Grazia, 1984). Ο ορισμός αυτός μπορεί να μη χαρακτηρίζεται από νομική ακρίβεια, είναι όμως αρκετά χρήσιμος διότι έχει εφαρμογή σε όλες τις κατηγορίες απασχολούμενων, ανεξάρτητα από το αν είναι μισθωτοί ή αυτοαπασχολούμενοι και ανεξάρτητα από το αν η απασχόληση αναφέρεται στην κύρια ή δευτερεύουσα εργασία τους η οποία δεν δηλώνεται. Ωστόσο, η πολυμορφία της απασχόλησης καθιστά πολλές φορές δύσκολο

τον ακριβή προσδιορισμό της «νομιμότητας». Πρέπει, όμως, να σημειωθεί ότι στον ορισμό αυτό έχουν κατά καιρούς περιληφθεί ορισμένες –μη αγοραίες– μορφές ευκαιριακής ή/και μη αμειβόμενης απασχόλησης, όπως η εθελοντική –κοινωνική– εργασία, τα μαστορέματα (do-it-yourself) κ.λπ. (Smith και Wied-Nebbeling, 1986· Gershuny 1979).

Ο ορισμός της ανεπίσημης οικονομίας με βάση την απασχόληση, η «μυστική» απασχόληση, έχει εφαρμογή σε όλες τις κατηγορίες απασχολούμενων, μισθωτών ή μη. Παρεμφερής είναι η έννοια του «μη κανονικού» (irregular) τομέα, η οποία επικεντρώνεται στις σχέσεις εξηρημένης εργασίας. Η ανεπίσημη οικονομία εξετάζεται από την πλευρά των εργαζομένων και ορίζεται αναφορικά με τις εργασιακές σχέσεις, οι οποίες βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας οροθετούν το φαινόμενο και διαχωρίζουν το τυπικό από το άτυπο. Ο ορισμός αυτός αφορά ένα συνεχώς διευρυνόμενο τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας, που περιγράφει τις νέες μορφές ευέλικτων παραγωγικών διαδικασιών (διάχυτη εκβιομηχάνιση, υπεργολαβίες, κατάτμηση της αγοράς εργασίας κ.λπ.), οι οποίες συνδέονται με την κρίση των κυρίαρχων μορφών οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας, του φορτισμού και του τεύλορισμού.⁴

Ο όρος «μη κανονικός» (irregular) τομέας χρησιμοποιείται για να χαρακτηρίσει ένα πλήθος εργασιών, οι οποίες βρίσκονται έξω από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Ο ορισμός περιλαμβάνει όλες τις μη συμβατικές μορφές απασχόλησης, δηλαδή τις περιπτώσεις εκείνες που η απασχόληση είναι από τη φύση της επισφαλής, αβέβαιη και δεν παρέχει κανενός είδους ασφαλιστική κάλυψη, βρίσκεται δε πέρα από οποιαδήποτε μορφή κοινωνικού ελέγχου (Contini, 1981). Τέτοιες μορφές απασχόλησης είναι η άτυπη μερική απασχόληση, η άτυπη εργασία στο σπίτι, η εργασία με το κομμάτι, κ.λπ.

Η σχέση του ορισμού της ανεπίσημης οικονομίας βάσει του εισοδήματος με τον αντίστοιχο ορισμό βάσει της απασχόλησης παρουσιάζεται στο σχήμα 3.⁵

Ο χρόνος απασχόλησης –σε παραγωγική εργασία– διακρίνεται σε αμειβόμενη εργασία, η οποία ρυθμίζεται από το μηχανισμό της αγοράς, και σε μη αμειβόμενη εργασία.

Η αμειβόμενη εργασία διακρίνεται:

- (α) στη «νόμιμη» (επίσημη, «τυπική») που πραγματοποιείται με συμβατικούς τρόπους και τυπικές σχέσεις εργασίας, και
- (β) στην κρυφή, «μυστική» απασχόληση, η οποία πραγματοποιείται με μη τυπικές σχέσεις εργασίας και προσδιορίζεται από τον ορισμό II παραπάνω.

Το προϊόν της αμειβόμενης εργασίας

αντανακλάται στο εισόδημα. Η οικονομική δραστηριότητα που αναφέρεται στην αμειβόμενη εργασία διακρίνεται:

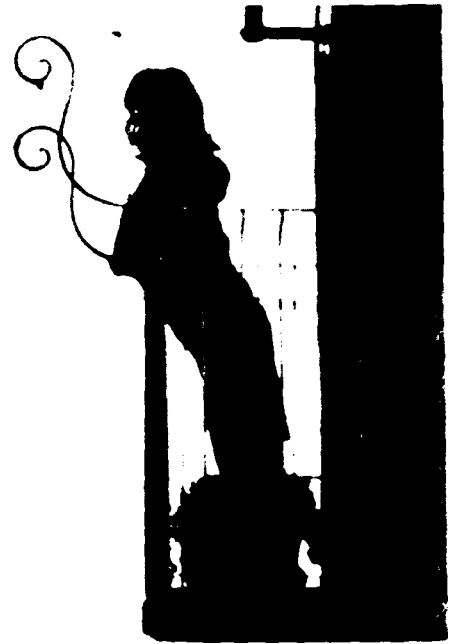
- (α) στην *επίσημη* οικονομική δραστηριότητα που αναφέρεται στις ισχύουσες νομοθετικές και συμβατικές ρυθμίσεις και το προϊόν της οποίας αποτιμώνεται στο ΑΕΠ.
- (β) στην *ανεπίσημη* οικονομική δραστηριότητα, η οποία θα έπρεπε αλλά δεν καταγράφεται στο ΑΕΠ (προσδιορίζεται από τον ορισμό I παραπάνω), και
- (γ) στην *παράνομη* οικονομική δραστηριότητα, η οποία εξ ορισμού δεν καταγράφεται στο ΑΕΠ (τοκογλυφία, διακίνηση ναρκωτικών κ.λπ.).*

Το προϊόν της μη αμειβόμενης εργασίας, δηλαδή της αυτο-υπηρετήσης (οικιακή απασχόληση, μαστορέματα κ.λπ.), καθώς και της εθελοντικής κοινωνικής εργασίας αντιστοιχεί στην *άτυπη* οικονομία. Μόνο ένα μικρό μέρος αυτής της δραστηριότητας καταγράφεται στο ΑΕΠ, κυρίως λόγω εθνικολογιστικών συμβατικότητων και τεχνικών αδυναμιών. Όπως σημειώσαμε παραπάνω, η ανεπίσημη και η άτυπη οικονομική δραστηριότητα έχουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Και οι δύο μορφές είναι «μη φανερές» και σε ορισμένες περιπτώσεις συνυπάρχουν ή και μεταλλάσσονται. Επειδή είναι δύσκολο να αναγνωρισθεί το αποτέλεσμα της κρυφής από εκείνο της άτυπης δραστηριότητας, πολλές φορές ομαδοποιούνται (παράλληλη οικονομία) και εξετάζονται από κοινού (Smith και Wied - Nebbeling, 1986· Gershuny, 1979).

Όπως φαίνεται και στο σχήμα 3, το προϊόν της αμειβόμενης (νόμιμης ή κρυφής) εργασίας αντιστοιχεί στην επίσημη και ανεπίσημη οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή η αμειβόμενη εργασία δημιουργεί εισοδήματα που είτε καταγράφονται στις επίσημες στατιστικές είτε όχι. Αντίθετα, η μη αμειβόμενη εργασία αντιστοιχεί στην άτυπη οικονομική δραστηριότητα η οποία δεν περιλαμβάνεται στο ΑΕΠ.

Το τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας που πραγματοποιείται με συμβατικές σχέσεις εργασίας σε μεγάλο βαθμό αντανακλάται στην επίσημη οικονομία. Επίσης, το τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας που πραγματοποιείται με μη συμβατικές σχέσεις εργασίας σε μεγάλο βαθμό αντανακλάται στην ανεπίσημη οικονομία, τόσο από εθνικολογιστική σκοπιά όσο και από δημοσιονομική. Υπάρχει, όμως, ένα μέρος της παραγωγής που πραγματοποιείται με συμβατικές σχέσεις εργασίας και το οποίο δημιουργεί εισόδημα που δεν καταγράφεται -λόγω εθνικο-

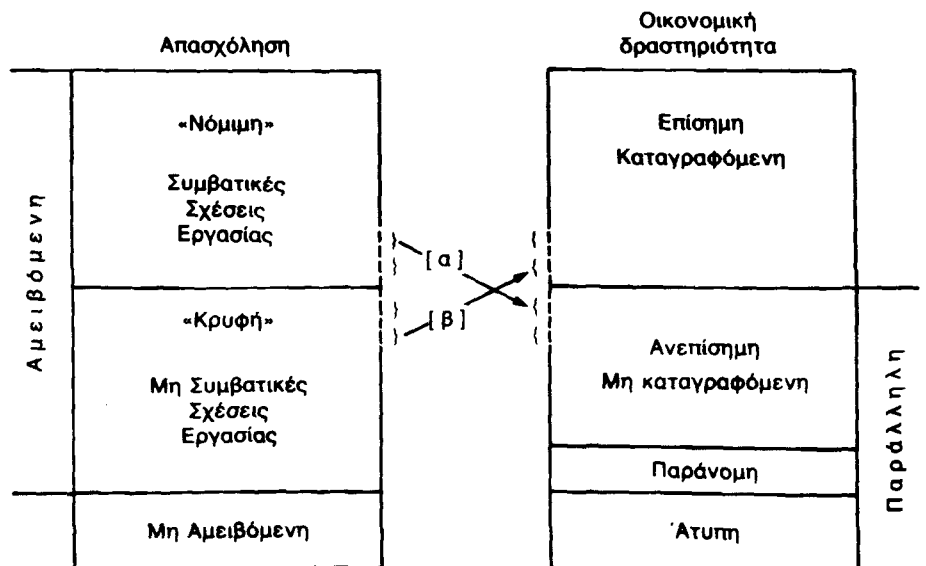
λογιστικών συμβατικότητων- και συνεπώς περιλαμβάνεται στην «ανεπίσημη» οικονομική δραστηριότητα, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι παρατηρείται αναγκαστικά φοροδιαφυγή -π.χ. τα γυμναστήρια- (βλ. τη φορά του βέλους [α] στο σχήμα 3).

Επίσης, ένα τμήμα της παραγωγής που πραγματοποιείται με μη συμβατικές σχέσεις, δηλαδή πέρα από τα «όρια» του νόμου, καταγράφεται στις στατιστικές και συνυπολογίζεται στην επίσημη οικονομία (βλ. τη φορά του βέλους [β] στο σχήμα 3). Μεγάλο τμήμα, όμως, αυτών των εισοδημάτων φοροδιαφεύγει. Εδώ, όμως, πρέπει να σημειωθεί ότι η φοροδιαφυγή δεν είναι πάντοτε το κίνητρο αυτών των μη συμβατικών δραστηριοτήτων, αλλά το αποτέλεσμα τους.

Ειδικότερα, η προσφυγή των επιχειρήσεων σε μη συμβατικές σχέσεις παραγωγής συνδέεται με τη συμπίεση του κόστους και έχει στόχο τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στις επιχειρήσεις των κλάδων έντασης εργασίας, που αποτελούν σημαντικό τμήμα της ελληνικής μεταποίησης (π.χ. ένδυση - υπόδηση)*. Στις επιχειρήσεις αυτές η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας συνδέεται άμεσα με την πληρωμή μισθών πολλές φορές κατώτερων από τις

ΣΧΗΜΑ 3

Απο τη μέχρι τώρα συζήτηση προκύπτει ότι η ανεπίσημη οικονομία, η οποία ορίζεται με βάση το εισόδημα που δημιουργείται από διάφορες οικονομικές δραστηριότητες (ορισμός I), δεν αντιστοιχεί και, πολύ περισσότερο, δεν ταυτίζεται με την κρυφή απασχόληση (ορισμός II).⁹

συλλογικές συμβάσεις και μη καταβολή των εργοδοτικών εισφορών, δεν έχει δηλαδή κίνητρο τη φοροδιαφυγή. Από την πλευρά των εργαζομένων, η φοροδιαφυγή αποτελεί κίνητρο προσφυγής σε μη συμβατικές σχέσεις εργασίας μόνο στο βαθμό που αποτελεί επιλογή για την αύξηση του εισοδήματός τους. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, η προσφυγή σε μη τυπικές σχέσεις εργασίας δεν πραγματοποιείται με σκοπό τη φοροδιαφυγή, αλλά αποτελεί αναγκαστική λύση, λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων απασχόλησης και της υφιστάμενης ανεργίας (π.χ. ξένοι μετανάστες, δουλειά στο σπίτι με το κομμάτι από γυναίκες φασονίστριες).

Σχετικά με τα παραπάνω αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά παραδείγματα, όπως την επίσημη οικοδομική δραστηριότητα με μη κανονικές σχέσεις εργασίας, την παραγωγή αγαθών με μη τυπικές σχέσεις εργασίας (φασόν) που καταγράφονται ως εισόδημα στις επίσημες στατιστικές, καθώς και την παροχή υπηρεσιών σε νόμιμες ξενοδοχειακές μονάδες από αλλοδαπούς χωρίς άδεια εργασίας.

Μπορούμε, τέλος, να προσδιορίσουμε ένα τμήμα της οικονομικής δραστηριότητας που πραγματοποιείται με μη συμβατικές σχέσεις εργασίας, όπως η εργασία σε «αφανείς» παραγωγικές μονάδες (π.χ. μη δηλωμένα ενοικιαζόμενα δωμάτια, εργασία στο σπίτι), όπου το μοναδικό κίνητρο των επιχειρήσεων είναι η φοροδιαφυγή, το οποίο όμως μπορεί να υπολογίζεται προσεγγιστικά στην εκτίμηση του ΑΕΠ.

Ορισμός III: Ανεπίσημη οικονομία και παραγωγική δομή

Μία άλλη, συναφής με την προηγούμενη, «οπτική» της ανεπίσημης οικονομίας είναι η έννοια του «ανεπίσημου τομέα» (informal), η οποία συνδέεται με τη δομή της παραγωγής και αφορά κυρίως την εμπειρία των αναπτυσσόμενων χωρών. Ο «ανεπίσημος τομέας» αναφέρεται στην εμπειρία των οικονομιών των πόλεων του τρίτου κόσμου και χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με κάποιον «επίσημο τομέα» (formal) της οικονομίας. Η διάκριση αυτή δημιουργεί ένα «δυαδικό» πλαίσιο στην ανάλυση της οικονομίας.¹⁰ Έτσι, οι οικονομίες των περισσότερων πόλεων του τρίτου κόσμου μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελούνται από δύο συστήματα παραγωγής, τα οποία προέρχονται από καπιταλιστικές και προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής (McGee, 1973).

Η διάκριση μεταξύ των δύο τομέων βασίζεται σε έναν ή περισσότερους παράγοντες, όπως ο τρόπος παραγωγής, η οργάνωση της παραγωγής και η κλίμακα κάθε δραστηριότητας. Η διχοτόμηση, δηλαδή, της οικονομίας περιγράφεται με όρους «τεχνολογικούς», με όρους «οργάνωσης» ή απλώς ανάλογα με το μέγεθος των παραγωγικών μονάδων και επιχειρήσεων. Ο ανεπίσημος τομέας ορίζεται, είτε ως προς τα άτομα ή τα νοικοκυριά είτε ως προς τις δραστηριότητες ή τις επιχειρήσεις, ανάλογα με τους επιμέρους στόχους της κάθε έρευνας. Σύμφωνα με

την άποψη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, ο όρος «ανεπίσημος» χαρακτηρίζει οικονομικές μονάδες και όχι άτομα. Άρα, ένα άτομο βρίσκεται στον ανεπίσημο τομέα εφ' όσον εργάζεται σε οικονομική μονάδα του ανεπίσημου τομέα. Επίσης, ένα άτομο με δύο απασχολήσεις μπορεί να βρίσκεται στον επίσημο τομέα σε σχέση με τη μία και στον ανεπίσημο σε σχέση με την άλλη απασχόληση (Mata και Mehran, 1986).

Ο «ανεπίσημος τομέας» στην πιο αυστηρή – μάλλον «ακραία» – έκφασή του έχει τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

- η είσοδος και έξοδος των επιχειρήσεων στην αγορά είναι σχετικά εύκολη·
- οι επιχειρήσεις λειτουργούν σε ανταγωνιστικές αγορές, παρακάμπτοντας τις ειδικές ρυθμίσεις και κανόνες προδιαγραφών κ.λπ.·
- οι επιχειρήσεις στηρίζονται σε δικές τους πηγές χρηματοδότησης και είναι, κατά κύριο λόγο, οικογενειακές·
- οι επιχειρήσεις είναι, συνήθως, μικρής κλίμακας και χρησιμοποιούν παραγωγικές διαδικασίες εντάσεως εργασίας και προσαρμοσμένη τεχνολογία·
- οι εργαζόμενοι έχουν καταρτισθεί, κυρίως, εκτός του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος.

Κατά συνέπεια, ο ανεπίσημος τομέας αποτελείται ως επί το πλείστον από μικρής κλίμακας μονάδες οι οποίες ασχολούνται με την παραγωγή και διανομή αγαθών και υπηρεσιών, με κύριο σκοπό τη δημιουργία απασχόλησης και εισοδημάτων στους απασχολούμενους σε αυτές, παρά τους περιορισμούς σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο και τεχνολογία. Τα χαρακτηριστικά του επίσημου τομέα είναι τα αντίθετα από τα παραπάνω. Δηλαδή, η είσοδος των επιχειρήσεων στην αγορά είναι σχετικά δύσκολη, οι επιχειρήσεις στηρίζονται σε εξωτερικούς πόρους, είναι εταιρικού χαρακτήρα, μεγάλης σχετικά κλίμακας και λειτουργούν σε αγορές που υπόκεινται σε διαφόρων ειδών ελέγχους.

Έχει, επίσης, προταθεί από ορισμένους ερευνητές ο διαχωρισμός του ανεπίσημου τομέα σε περισσότερες από δύο υποκατηγορίες, όπως στον «μη κανονικό» ανεπίσημο τομέα που περιλαμβάνει πλήθος νόμιμες αλλά χαμηλού επιπέδου περιθωριακές δραστηριότητες (επατεία, πρόχειρη κηπουρική κ.λπ.), και στον «κανονικό» ανεπίσημο τομέα, ο οποίος περιλαμβάνει μικρής κλίμακας οικονομικές δραστηριότητες οικογενειακών επιχειρήσεων, που βασίζονται σε σχέσεις μη μισθωτής εργασίας (Standing, 1977). Η «τριχοτόμηση» αυτή της οικονομίας πιστεύεται ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στην ανάλυση της αγοράς εργασίας στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Στις αναλύσεις αυτές ο «ανεπίσημος

τομέας» σχετίζεται περισσότερο με την υφιστάμενη γενικότερη παραγωγική και οργανωτική του ανεπάρκεια, παρά με τη φορολογική επιβάρυνση και τη διεύρυνση των κρατικών περιορισμών, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ανεπτυγμένων χωρών. Η ανεπάρκεια αυτή προκύπτει από ευρείας κλίμακας διαφθορά, δωροδοκία και παράκαμψη της νομιμότητας.¹¹

Το δυαδικό πλαίσιο του ανεπίσημου τομέα είναι αρκετά «άκαμπτο» και έχει υποτεθεί έντονη κριτική (Moser, 1978): Ο διαχωρισμός μεταξύ επίσημου και ανεπίσημου τομέα δεν είναι πάντοτε τόσο ευδιάκριτος και οι οικονομικές σχέσεις είναι πιο σύνθετες από αυτές που υποθέτει το δυαδικό πλαίσιο. Εξάλλου, δεν υπάρχει νόημα να εστιάζεται η ανάλυση και η οικονομική πολιτική για ανάπτυξη, βελτίωση και δημιουργία εισοδημάτων και απασχόλησης στον ανεπίσημο τομέα, επειδή έτσι κι αλλιώς τα προβλήματά του δεν είναι δυνατόν να αμβλυνθούν, λόγω της υφιστάμενης σχέσης εξάρτησης από τον επίσημο τομέα της οικονομίας.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι η έννοια του ανεπίσημου τομέα δεν είναι ταυτόσημη με την ευέλικτη εξειδίκευση και το ρόλο των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων στις ανεπτυγμένες χώρες, η οποία συνδέεται με την έννοια της ευέλικτης παραγωγής και την αναδιάρθρωση που πραγματοποιείται κατά τη διαδικασία συσσώρευσης. Οι αιτίες που οδηγούν στην ανάπτυξη των μικρών ανεπίσημων επιχειρήσεων είναι η δημιουργία εισοδημάτων και απασχόλησης, ενώ στις ανεπτυγμένες χώρες το κριτήριο είναι η δημιουργία κερδών και η επενδυτική απόδοση. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι επιχειρήσεις του ανεπίσημου τομέα διευθύνονται από τεχνικούς με διοικητικές αρμοδιότητες παρά από μάνατζερς με τεχνικές αρμοδιότητες, όπως στην περίπτωση των μικρών δυναμικών και ευέλικτων επιχειρήσεων στις βιομηχανικές χώρες.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στην εργασία αυτή έγινε προσπάθεια να ταξινομηθούν οι ορισμοί που περιγράφουν τα φαινόμενα της ανεπίσημης οικονομίας. Οι διάφοροι ορισμοί συνδέονται με την οπτική και τους στόχους κάθε έρευνας και σχετίζονται με την έμφαση την οποία αποσπασθούν να δώσουν οι επιμέρους προσεγγίσεις στην ανάλυση των φαινομένων. Διακρίνονται, έτσι, τρεις γενικότεροι ορισμοί:

Πρώτον, αυτοί που σχετίζονται με την ακριβή καταγραφή της οικονομικής δραστηριότητας και τη δημοσιονομική τους αντανάκλαση. Οι ορισμοί αυτοί έχουν μικροσκοπική οπτική (ορισμός I).

Δεύτερον, οι ορισμοί που σχετίζονται

περισσότερο με την παραγωγική διαδικασία και συνδέονται με τις εργασιακές και παραγωγικές σχέσεις. Εδώ η οπτική είναι μικροσκοπική, από την πλευρά των επιχειρήσεων και των απασχολούμενων (ορισμός II).

Τρίτον, οι ορισμοί που σχετίζονται με τη δομή της παραγωγής (ορισμός III). Σύμφωνα με αυτούς, η οικονομική δραστηριότητα διακρίνεται στον «επίσημο» και τον «ανεπίσημο» τομέα, αλλά η μεταξύ τους σχέση είναι ευέλικτη.

Θεωρούμε ότι οι διάφοροι ορισμοί που χρησιμοποιούνται για την περιγραφή των φαινομένων της ανεπίσημης οικονομίας έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα. Πολλές από τις παρερμηνείες που έχουν ανακύψει οφείλονται στην έμφαση που δίνουν οι διάφορες προσεγγίσεις σε επιμέρους στοιχεία της ανεπίσημης οικονομίας. Το γεγονός, π.χ., ότι ορισμένες προσεγγίσεις δεν εξετάζουν λεπτομερώς τις επιπτώσεις που έχουν οι ανεπίσημες δραστηριότητες στην είσπραξη των φορολογικών εσόδων, δεν σημαίνει ότι επικροτείται η φοροδιαφυγή, αλλά το βάρος των σχετικών ερευνών συγκεντρώνεται σε άλλες όψεις των φαινομένων.

Τέλος, θέλουμε να κάνουμε ένα σχόλιο σχετικά με την επιλογή των ορισμών, που προκύπτει από την αναδρομή σε εμπειρικές μελέτες στον διεθνή χώρο. Οι συγκεκριμένες οπτικές που υιοθετούνται στην ανάλυση των φαινομένων της ανεπίσημης οικονομίας σε διαφορετικές χώρες, συναρτώνται άμεσα με τα χαρακτηριστικά των ανεπίσημων δραστηριοτήτων που είναι κυρίαρχα σε κάθε χώρα. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι υπάρχουν «εθνικοί» ορισμοί που αναφέρονται, αν και όχι αποκλειστικά, σε συγκεκριμένες χώρες.

Στην Ιταλία π.χ., όπου τα φαινόμενα της διάχυτης εκβιομηχάνισης και της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι ευρέως διαδεδομένα, η ανεπίσημη οικονομία εκφράζεται από τον «μη κανονικό τομέα» και χρησιμοποιείται κυρίως ο ορισμός II (π.χ. Contini, 1989). Στη Γαλλία επίσης, όπου υπάρχει μεγάλος αριθμός μεταναστών, η ανάλυση της ανεπίσημης οικονομίας συναρτάται περισσότερο με την «κρυφή απασχόληση» και χρησιμοποιείται συχνότερα ο ορισμός II (π.χ. Barthelemy, 1989). Στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία, όπου τα δημοσιονομικά προβλήματα αναδεικνύονται περισσότερο, η ανεπίσημη οικονομία συνδέεται με την υψηλή φορολογική επιβάρυνση και χρησιμοποιείται ο ορισμός I (π.χ. Tanzi, 1981). Τέλος, στις αναπτυσσόμενες χώρες με ατελή οικονομική δομή η ανεπίσημη οικονομία εκφράζεται συνήθως από τον «ανεπίσημο τομέα» (ορισμός III). ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ανεξάρτητα από την ορολογία που κάθε φορά χρησιμοποιείται για την ανάλυση της ανεπίσημης οικονομίας. Όπως είναι γνωστό, έχει διεθνώς χρησιμοποιηθεί πλήθος όρων για να περιγραφούν τα φαινόμενα αυτά, ενώ στην Ελλάδα ο όρος «παραοικονομία» είναι ο πλέον δημοφιλής.
2. Τα προβλήματα που έχουν ανακύψει από την οικονομική κρίση είναι πολλών ειδών:
 - Στο επίπεδο εφαρμογής της οικονομικής πολιτικής αδυναμία επίτευξης των στόχων με τα παραδοσιακά εργαλεία.
 - Στο δημοσιονομικό επίπεδο ποιοι θα επωμισθούν το φορολογικό βάρος.
 - Στο επίπεδο της παραγωγής ποιοι θα επιβαρυνθούν το κόστος της αναδιάρθρωσης για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας.
 - Στο κοινωνικό επίπεδο ποιοι θα επωφεληθούν, ή θα βγουν ενισχυμένοι από την αναδιάρθρωση.
 - Στο πολιτικό επίπεδο, διαρρηγνύονται μέχρι τώρα «σταθερές» και παγιωμένες κοινωνικές συμμαχίες και αναζητούνται νέες ισορροπίες.
3. Πιο αναλυτικά, βλ. Μανειώτης (1990).
4. Βλ. μεταξύ άλλων, OECD (1986), Clutterbuck (1985) και ιδιαίτερα Atkinson (1985). Για την ελληνική περίπτωση, βλ. Hadjimichalis και Vaiou (1987), Βαϊόν κ.ά. (1991), αλλά και τα συναφή άρθρα του παρόντος αφιερώματος.
5. Το σχήμα 3 προέρχεται από βελτίωση του αντίστοιχου σχήματος στο Λώλος (1987).
6. Στο ζήτημα αυτό υπάρχουν διαφορετικές απόψεις. Μια σύντομη ανασκόπηση περιλαμβάνεται στο Παυλόπουλος (1987).
7. Το προϊόν της αμειβόμενης εργασίας προ-

